

Pozůstalostní agenda v patrimoniální správě a v nejnovější době

„Mit oder ohne Testament.“

Testament a pozůstalostní agenda patrimoniální správy první poloviny 19. století

Testament and probate agenda of patrimony administration of the first half of the 19th century

Marie Macková (<https://orcid.org/0000-0002-1905-1604>)

ABSTRAKT

Poté, co došlo v roce 1783 ke změnám ve struktuře soudů a ty vrchnostenské se začaly zabývat prakticky všemi pozůstalostmi z okruhu své územní působnosti, znamenalo to poměrně rozsáhlou agendu, z níž vznikl neméně rozsáhlý spisový materiál. Testament, pokud existoval, může být jeho součástí. Právě tak jako záznam ústní závěti pronesené před svědky.

ABSTRACT

After the changes in the structure of the courts took place in 1783, and the manorial began to deal with virtually all the estates of their territorial jurisdiction, this meant a fairly extensive agenda, which produced equally extensive writing material. Testament, if it existed, could be part of it. Just like the recording of an oral last will made in front of witnesses.

KLÍČOVÁ SLOVA

české země; patrimoniální správa; 19. století; pozůstalosti

KEYWORDS

Czech lands; patrimonial administration; 19th century; estates

V průběhu 18. století docházelo k postupnému sjednocování právního prostředí a v důsledku toho i ke změnám institucionální struktury a vymezení pravomocí soudů.¹ Zřízení tzv. všeobecných soudů v roce 1783 sice nebylo na dalších zhruba sedmdesát let posledním zásahem do podoby soudů a jejich pravomocí, ale principy právě této reformy zůstaly platné.² S ohledem na pojednávané téma je třeba si všimnout především toho, že do jejich kompetencí v rámci nesporné civilní agendy, ať už se jednalo o magistrátní soudy nebo justiční úřady pozemkové vrchnosti, přivedla tato reforma z dosavadního pohledu velmi rozsáhlou dědickou agendu, týkající se jak svobodných obyvatel, tak poddaných. Většinou takové pozůstalostní řízení bylo v první polovině 19. století vyřizováno v této instanci, ale pokud například došlo ke sporům mezi dědici, bylo možné celý proces odvolat k jinému soudu stejného typu. Tedy k jinému vrchnostenskému justičnímu úřadu nebo k magistrátnímu soudu. Příklady z praxe ukazují, že k takovému odvolání (které nebylo striktně odvoláním v pozdějším smyslu slova, protože se jednání přenášelo na stejně kompetenčně vybavený úřad, ovšem v jiné lokalitě) docházelo občas v těch případech, kdy rozhodující úředníci byli příliš zainteresovaní v konkrétní dědické kauze, a některá ze zúčastněných stran došla k závěru, že jejich nestrannost není úplná.³

Personál těchto soudů však byl sestaven z odborně školených mužů a měl mj. pevně stanovenou úřední dobu, což do jisté míry zaručovalo kontinuitu a konečnost takových jednání. Vzhledem k tomu, že šlo o finančně poměrně náročnou záležitost, která ovšem nezatěžovala státní pokladnu, ale byla hrazena z prostředků zřizovatele, tedy měst nebo pozemkových vrchností, začaly velmi brzy fungovat různé možnosti delegování pravomocí, které směřovaly k jedinému: zlevnit celý

- 1 K obecnému kontextu doby pro základní orientaci Bělina, Pavel a kol.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, svazek X. 1740–1792. Praha – Litomyšl 2001. Bělina, Pavel a kol.: *Velké dějiny zemí Koruny české*, svazek XI. a 1792–1860. Praha – Litomyšl 2013.
- 2 K tomu podrobněji Šolle, Václav: *Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích*. Sborník archivních prací 1, 1960, s. 111–145. Sekundárně též Šolle, Václav: *Trestní soudnictví předbřeznové v českých zemích*. Sborník archivních prací, 1962, I., s. 87–142.
- 3 Konkrétní příklady uvedeny např. v Macková, Marie: *Manželka správce panství, příklad Josefy Riederové*. In: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*. Brno 2008, s. 208–221.

system. Od roku 1814 bylo dokonce možné vytvářet justiční úřady pro několik panství dohromady, což se zvláště dobře mohlo uplatnit v případech velkých majetkových komplexů, kde navíc panství tvořila územně celistvou enklávu. Pak bylo možné ušetřit za úředníky s odpovídajícími státními zkouškami pro příslušnou zemi. To ovšem ještě neznamenovalo, že každé panství mělo skutečně zkoušeného justičiára. Jeho agendu byl mnohdy nucen vedle své vlastní zastávat vrchní.⁴

Pozůstalostní agenda řešená u justičních úřadů pozemkové vrchnosti po sobě zanechala poměrně významnou stopu v podobě různě obsáhlých pozůstalostních spisů tvořících roční série, někdy do dneška dochované v úplnosti a veškeré mohutnosti.⁵ Obsáhlost jednotlivých spisů se odvíjí od bohatství zemřelého, ale i od spektra pozůstalých, které bylo třeba při dědickém řízení brát v úvahu. Další spisy pak mohly přidat případné spory mezi dědici, ale také jejich rozptýlenost na velkém území monarchie, a v této době i mimo její hranice.

Pozůstalostní spis musel vzniknout v každém případě, i kdyby jej tvořil pouze základní záznam o úmrtí a následné jednoduché konstatování o úplné nemožnosti a zastavení dalšího řízení. Pro takový úřední úkon používali úředníci liechtensteinského majetkového komplexu už od prvního desetiletí 19. století předtiskuté formuláře, zatímco jejich kolegové ze správy althannovských panství si stejné údaje stále ještě zapisovali ručně v grafické úpravě podle vlastního uvážení.⁶ Pokud však byl k dispozici skutečně nějaký majetek, pak se jednoduchá základní identifikace rozšiřovala o další nezbytné písemnosti. Podle okolností a právních souvislostí vznikaly různě podrobné soupisy majetku doplněné někdy i záznamy o dražbě každé konkrétní položky z nich, čas od času i včetně jména dražitele. K tomu nezbytné účetní souhrny, záznamy o vyrovnání jednotlivých podílů, které nemuselo být jednoduché, případné doklady o skutečných převodech, včetně možných kvitancí, v nutných případech i plné moci a další korespondence se vzdálenými dědici a jejich stanoviska. Součástí tohoto konvolutu mohla být i poslední vůle, tedy testament, i když dědické řízení mohlo bez

4 Např. v rámci místního vrchnostenského soudu v Králíkách (panství hrabat Althannů) pracoval vrchní, justičiár, aktuár a soudní sluha. Státní oblastní archiv v Hradci Králové (dále SOA HK), Velkostatek Králíky 1654–1946 (dále VS Kr), kart. 354, výkaz z roku 1831. K tomu též Macková, Marie: Panství Králíky v první polovině 19. století optikou správy rodinného fideikomisu hrabat Althannů. *Východočeský sborník historický*, 40, 2021, s. 79–118.

5 Pro potřeby této studie byly realizovány sondy do pozůstalostní agendy panství Králíky a panství Ruda nad Moravou. Území těchto panství sice leží každé v jiné zemi (Králíky v Čechách, Ruda nad Moravou na Moravě) a v dané době patřila rozdílné pozemkové vrchnosti, ale územně spolu souvisí (jsou odděleny zemskou hranicí), mají srovnatelné až shodné přírodní podmínky. SOA HK, VS Kr, tam pozůstalostní spisy z první poloviny 19. století v kart. 96–116, 200–201, 220–264. Zemský archiv Opava (dále ZAO), Velkostatek Ruda nad Moravou 1537–1926 (dále VS Ruda nad Moravou), tam pozůstalostní spisy z první poloviny 19. století v kart. 27–101.

6 Viz zde pozn. č. 4.

problémů proběhnout i za situace, kdy poslední vůle scházela nebo měla jinou než písemnou podobu.⁷

Formální pravidla pro platný testament byla rámcově stanovena císařským nařízením z roku 1795⁸ a nic na tom nezměnilo ani vydání Všeobecného občanského zákoníku v roce 1811.⁹ Poslední vůle mohla mít písemnou i ústní formu, přičemž prvně jmenovaná mohla být sepsána rovněž beze svědků. Pokud k tomu však došlo, muselo se jednat o vlastnoruční zápis zůstavitele opatřený datem a místem vzniku, podepsaný plným jménem, a navíc opatřený pečeti nebo jiným znamením. Pokud byli v dokumentu vyjmenováni konkrétní dědicové, museli být určeni, pokud možno, přesně. Když byla poslední vůle sepisována jinou osobou, muselo být výslovně prohlášeno, že jde skutečně o vyjádření vůle zůstavitele a ověřeno třemi svědky schopnými podle stávajících zákonů takového úkolu, které zůstavitel osobně znal. Jméno skutečného písaře muselo být rovněž výslovně uvedeno.¹⁰ Kromě toho, aby se předešlo falšování, měla být konečná verze závěti ještě jednou přečtena a ústně dosvědčena pravost tohoto znění jak testátorem, tak všemi svědky. Všichni byli povinni dokument ověřit podpisy a případnou pečeti. Počítalo se i s možností ověřování pravosti vlastnoručně sepsaného testamentu porovnáním s jiným rukopisem téhož autora.¹¹

Pro ústní testament byla stanovena poměrně jednoduchá pravidla: pokud se testující nemohl nebo nechtěl vyjádřit písemně, stačilo jeho prohlášení před třemi svědky, kteří byli oprávněni k právním úkonům, všichni jej osobně znali a byli zároveň společně přítomni takovému prohlášení. Po smrti zůstavitele byli takoví svědkové povinni sdělit obsah takto vyjádřené poslední vůle příslušnému úřadu. Vypovídat ovšem museli všichni svědkové, výpověď jediného z nich mohla být brána v potaz pouze jako doplňující přísaha. V případě nutnosti a nouze mohly být jako svědkové využity i osoby z domácnosti testujícího.

Poslední vůle ovšem mohla být také jako sepsaná uložena u příslušného soudu, který o tom musel vyhotovit zvláštní protokol, nebo před soudem učiněna ústně a úředně sepsána, přičemž takové písemné vyhotovení si mohl dotyčný odnést sebou. I při takovém vyhotovení testamentu museli být k dispozici minimálně dva svědkové schopní takového úředního úkonu. Pokud následně dotyčný

7 Ne vždy se do současnosti testament v rámci pozůstalostního spisu dochoval, byť je v průběhu řízení zmiňován.

8 Politische Gesetze und Verordnungen, 1795, Teil II., S. 29–33, Nro 16, dostupné na <[ONB-ALEX – Politische Gesetze und Verordnungen 1792–1848 onb.ac.at](https://onb.ac.at/ONB-ALEX-Portal/Navigation/Navigation.jspx?path=/Navigation/Navigation.jspx&path=/Navigation/Navigation.jspx&path=/Navigation/Navigation.jspx)> [1. 11. 2022]

9 Ten řešil dědické právo v rovině věcné, méně formální. Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten Erbländer der österreichischen Monarchie. Wien 1811.

10 V praxi to býval zároveň jeden ze svědků.

11 Využití této možnosti se zatím nepodařilo nikde objevit, ale ani pozůstalosti zkoumaných panství nebyly zpracovávány plošně, takže nelze vyloučit, že k tomu skutečně někdy došlo i v úřední praxi poměrně odlehklých patrimoniálních správ.

zemřel jinde, než byla uložena závěť, byl soud povinen ji předat soudu příslušnému pro místo úmrtí.¹²

To, co bývá v testamentech první poloviny 19. časté, úvodní odvolávání se na Boží vůli, případně obracení se ke Svaté trojici nebo k Madoně, či k některému ze světců, nebylo právně zakotveno. Jednalo se o zvyk ne všude a vždy dodržovaný, přesto často se vyskytující bez ohledu na společenské postavení testujícího. Lze však nalézt i poměrně racionalistické úvodní vyjádření: „*pokud by mne nemoci nezbavili, lékaři a doktoři, pak pokorně odevzdám duši Bohu*“ z úst tkalce z Červené Vody, který byl ovšem vlastníkem dvou domků, z nichž jeden odkázal synovi a druhý manželce, a ještě zbylo na věno pro zatím neplnoletou dceru v řádu několika stovek zlatých, a to vše jenom deset let po státním bankrotu z roku 1811.¹³

Konkrétní ustanovení o dalším nakládání s majetkem pak mají poměrně různou podobu odvíjející se od množství majetku, se kterým dotyčný disponoval, a někdy patrně také obecným rozhledem a možná i mírou formálního vzdělání testátora. Formální stránku testamentu ovšem ovlivňuje také to, kolik dětí testátor měl a jak byly staré, případně i kolik už bylo vynaloženo na jejich zaopatření, což je v některých testamentech velmi detailně popsáno. Jak postupovala doba, stále častěji se objevují odkazy na svatební smlouvu a její ustanovení.

Forma testamentu byla většinou odvislá od toho, kdo jí sepisoval. Pokud šlo skutečně o vlastnoruční výtvar zůstavitele, mohla mít i velmi jednoduchou podobu nezabývající se podrobnostmi. Pokud ji sepisoval například některý z úředníků, ať už panství nebo města, ale třeba i jenom vzdělaný člověk obeznámený s pravidly, například místní učitel, výjimečně duchovní, pak bývá nejenom vnější forma úpravnější, ale i obsah složitěji strukturovaný a v mnoha směrech podrobnější. Pokud šlo o větší majetek, nemusí být testament jediným dokumentem, ale mohou se vyskytovat i přílohy. Jedná se většinou o soupis majetku, ať už nemovitého nebo například cenných papírů, které začínají v průběhu první poloviny 19. století tvořit část majetku především movitějších obyvatel venkovských oblastí. Naopak jen zřídka se vyskytuje v testamentech soupis dluhů, i když následný soupis skutečného majetku po smrti zůstavitele velmi často obsahoval dlužné částky nejenom v rámci běžného životního rytmu (například platby za služby, které už dotyčný nestihl vyrovnat), ale mnohdy i větší, a především dlouhodobější, půjčky. U těch movitějších jsou pak leckdy k dohledání i opačným směrem

12 Tento císařský patent platil od data svého vydání pro všechny nově vzniklé testamentsy. Ty, které vznikly dříve, platily ještě celý rok po vydání tohoto patentu, pokud splňovaly podmínky předchozích ustanovení. Politische Gesetze und Verordnungen, 1795, Teil II., s. 29–33, Nro 16, dostupné na <[ÖNB-ALEX – Politische Gesetze und Verordnungen 1792–1848 onb.ac.at](https://onb.ac.at)> [1. 11. 2022]

13 ZAO, VS Ruda nad Moravou, kart. 38, sign: III/2526, 1821.

putující částky, někdy alespoň naznačené v závěti, a to i ty, které směřovaly dovnitř vlastní rodiny, mezi potencionální dědice.¹⁴

Testament se stal součástí pozůstalostního řízení, za jehož provedení byli odpovědní úředníci patrimoniální správy. Doba potřebná k celkovému ukončení takového řízení se u vrchnostenských justičních úřadů mohla i dost výrazně lišit. Celkem pochopitelně nejrychleji byla zakončena ta, která vlastně celkem nic neřešila pro nemajetnost a absenci dluhů zemřelého. Složitější případy mohly být řešeny až v řádu let, odvolané případy i násobně dlouho. Nebylo to vždy jenom vlivem velikosti majetku či složitosti jeho struktury, o kterém bylo třeba rozhodnout. Svůj podíl na délce řízení měla nesporně i pracovitost odpovědných úředníků, resp. jejich obecné úřední návyky. I ve zcela nekomplikovaných případech bylo třeba vynaložit jistou míru běžné písařské práce: jak už bylo naznačeno, předtištěné formuláře se prosazovaly jen velmi zvolna. Pokud byl případ složitější, pak množství napsaného textu nepřehlédnutelně vzrůstalo. Rozdíl v efektivitě úřednické práce jednoznačně vyplynul na povrch, kromě jednotlivých konkrétních kauz, plošně v době, kdy bylo třeba tuto agendu od rušených vrchnostenských soudů předat nově vzniklým soudům okresním.¹⁵

V souvislosti s časem je rovněž zajímavé sledovat, s jakým předstihem testamenty vznikaly. Ve zkoumaném vzorku se jednalo obecně o několik měsíců, výjimečně o kratší dobu. Dlouho před smrtí sepsované testamenty, jaké byly obvyklé ve šlechtickém prostředí, se ve vesnicích a venkovských městech prakticky nevyskytovaly. Před náhlou smrtí chránila modlitba, a když se předem ohlásila, respektovali všichni její práva a zařídili se podle toho. Naopak vědomí dlouhodobosti některých záměrů či plánů je v nich patrné především tam, kde byly nezaopatřené děti, případně nedokončené záměry (například opravy domů, dlouhodobé obchodní transakce apod).

Ústní testament, který svojí podstatou upomíná k jistému provizoriu, nemusel nutně vzniknout jenom v případech rychle se blížící smrti, kdy situace nedovolovala složitější písemné vyjádření. V první polovině 19. století na sledovaných územích je stále ještě patrné, že někteří lidé nepřikládali psanému dokumentu větší váhu než závaznému ústnímu vyjádření před svědky. Někdy to nepochybně byla důvěra v okolí, že s majetkem naloží přesně podle vyřčené vůle umírajícího.¹⁶ Bez

14 Viz zde pozn. č. 4.

15 Odpovědný úředník králického panství Franz X. Pleskot byl schopen předat nejenom dědickou agendu v podstatě ke konci května roku 1850 bez restů, jeho noví kolegové na pardubickém okresním soudu k tomu potřebovali podstatně delší čas, jenž byl zároveň absencí na jejich nových služebních místech. K tomu podrobněji Macková, Marie: Panství Králíky v první polovině 19. století optikou správy rodinného fideikomisu hrabat Althannů. Východočeský sborník historický, 40, 2021, s. 79–118, zde konkrétně s. 110–116.

16 Takovým příkladem by mohl být pozůstalostní spis Josephy Mannert, farské kuchařky z Králík, která podle matričního záznamu pocházela z Prahy a zemřela ve věku 46 let na „vodnatelnost“. Ať už se po tím označením skrývala jakákoliv choroba, nešlo o náhlou smrt. Přesto neměla

testamentů jsou pozůstalostní spisy nejenom lidí zemřelých náhle a neočekávaně (např. při nějaké nehodě), ale také těch, kdo to nepovažovali za důležité. Je třeba připustit, že i v této době byli nepochybně lidé, kteří měli o významu testamentu jenom mlhavou představu zprostředkovanou výhradně praktickými zkušenostmi. A ty se v ojedinělých případech mohly rovnat nule.¹⁷

Obsahové využití pozůstalostních spisů obecně je neobyčejně široké, protože do jisté míry zachycuje realitu každodenního života, ale také vypovídá o tom, co jiné typy pramenů pomíjejí. Každý takový pozůstalostní spis je však třeba považovat za víceméně neúplný odraz skutečnosti v daný okamžik, protože i jeho vzniku mohly předcházet drobné či větší, jinde nezaznamenané děje, které ovlivnily jeho výslednou podobu, aniž je možné jejich bezpečné rozklíčování.¹⁸ Široké metodologické rozpětí mezi kvantitativní historií a mikrohistorií dává především prostor pro hledání a nalézání souvislostí a následná interpretace musí být přiměřeně opatrná.

Ani samotný testament této doby nezůstává u jediné primární informační roviny. Kromě zmiňovaných časových relací vypovídajících mj. o uvědomování si blízkosti a důležitosti smrti, jde například o vnímání majetkové reality. Rozdíl mezi předpokládanou a skutečnou hodnotou majetku zachyceného v testamente může vypovídat nejenom například o zdravotním stavu navozujícím více či méně zkresené prožívání reality, ale třeba i přesvědčení a touhy naplnit záměr, byť jakkoliv vzdálený skutečným možnostem. Ale také naprostý opak, velmi jasné vidění i negativ vyplývajících z přerušení dosavadních pořádků a jistot.

Každý pozůstalostní spis je v rovině primárního zdroje informací nahlédnutím do velmi intimního prostoru jednotlivce a přes veškerou nutnost pečlivě

sepsanou písemnou závět a té ústní svědčil purkmistr, školní učitel a zvoník. Tedy svědkové důvěryhodní a nestranní, stojící mimo domácnost. I následným oceněním jejího osobního majetku (především šatstva) byli pověřeni nezainteresovaní odborníci. SOA HK, Sbírka matrik, f. ú. Králíky, kn. č. 78-8082, s. 10; SOA HK, VS Králíky, kart. 229, sign. 44/10/14/1815.

- 17 K tomu se přidávaly i specifické právní případy, kdy jakýkoliv případný majetek zeměle osoby byl vázán dalšími právními předpisy. Tak tomu do jisté míry bylo u osob duchovního stavu. Ještě specifičtější příklad představuje úmrtí penzionované řeholnice ze zrušeného dominikánského kláštera u sv. Kateřiny v Olomouci, která zemřela ve věku 79 let v jednom z domů patřících servitskému klášteru na Hoře Matky Boží u Králík (resp. v Dolní Hedči). Její poslední vůle, kterou uzavírala při svém vstupu do řádu, byla zneplatněna zrušením příslušného řádového domu, a novou nikdy nesestavila. SOA HK, Sbírka matrik, f. ú. Králíky, kn. č. 78-8082, s. 10. SOA HK, VS Králíky, kart. 229, sign. 44-19-1815.

- 18 Např. v soupisu šatstva (v kontextu doby a místa dost reprezentativním) již zmiňované farské kuchařky není ani jeden kožich, bez kterého se v reálu zkoumaných lokalit dalo žít jenom velmi špatně. Ze stejné doby pocházející pozůstalost výměnkářky uvádí jeden kožich pošíť hedvábím a druhý kožený, a k tomu ještě další dva teplé kabáty. Statistická odchylka způsobená evidentní nepravdělností v pozůstalostním spisu farské kuchařky bude při prostém kvantitativním zpracování dat naprosto zanedbatelná, ovšem pro mikrohistorii jde o možný bod dalších úvah a hypotéz. SOA HK, VS Králíky, kart. 229, sign. 44-45-1815.

a obezřetné analýzy poskytuje jinde nezachycené (např. provoz malých živností nebo lokálních obchodů) a mnohdy nezachytitelné roviny lidského života. Samotný testament je sice o něco formálnější, ale svou vazbou na zcela konkrétní osobu otevírá jiné roviny takové intimity. Právní rámec vzniku testamentu byl v první polovině 19. století velmi volný, určoval prakticky jenom formální náležitosti. Obsah měl být v souladu s platným právem, ale jeho konkrétní ustanovení byla záležitostí každého jednotlivého autora. Ustálené zvyklosti se projevovaly jak ve formě, tak v obsahu (např. peníze pro mše za spásu duše nebo zbožné odkazy), ale jsou poměrně jednoznačně odlišitelné od specifického postoje jednotlivce. Je třeba připustit, že někdy je pozůstalostní spis první poloviny 19. století prvořadým zdrojem informací, od kterého by badatele neměla odradit ani objemnost ani zběžné písmo patrimonialních úředníků.